

A NYELVI KAPCSOLATTARTÁS ALAPFORMÁI

Megszólítások és köszönések¹

DOMONKOSI ÁGNES

1. A NYELVI KAPCSOLATTARTÁSI FORMÁK SZEREPE ÉS VIZSGÁLATA

A nyelvi kapcsolattartási formák, a köszönések és a megszólítások a nyelvi tevékenység olyan lehetőségei, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak a társas viszonyok jellegével, alakulásával és alakíthatóságával. A megszólítási és köszönési formák, udvariassági formulák használata, változatai, viszonylattípusokra és gyakorlatközösségekre jellemző eltérései fontos tényezőjét jelentik a társas valóság dinamikájának. Sokrétű szerepük miatt ezeknek az elemeknek a használata és értéke egy olyan többdimenziós modellben értelmezhető átfogóan, amely – összhangban a kognitív pragmatika szemléletével – a személyközi viszonyok konstruálását folyamatos, a nyelvi tevékenységet kísérő dinamizmusként értelmezi,² és amelyben – illeszkedve az interakcionális szociolingvisztika felfogásához – egyaránt szerep jut az udvariasság, a közös értelmezési alap, a társadalmi távolság, az identitás és a stílus fogalmának is.³

A nyelvi érintkezésformák használata minden beszélőközösségben olyan kulturális jelzőrendszernek tekinthető, amely érzékenyen jelzi a társadalom változásait. A megszólításbeli alapformák illeszkednek a társas kapcsolatok sokféleségéhez, a változóban lévő társadalmakban ezért gyakori, szinte természetes jelenségnek számítanak a megszólítási, kapcsolattartási bizonytalanságok. A megszólításkutatás korai értelmezéseiben objektivista kiindulópont érvényesült, amely szerint a nyelvi forma tükrözi a társadalmi viszonyokat, mintegy a társas valóság nyelvi leképezése,⁴ a társas konstruktivista megközelítés szerint azonban a viszonyok nyelvileg alakíthatók, maguk a megszólítások is hozzájárulnak egy-egy viszonylat konstruálásához.⁵ Abban pedig, hogy egy viszonylat milyen módokon formálódhat, az adott diskurzus- és viszonytípus hagyományának iteratív mintázatai által fenntartott normáknak, az abban megalkotott társas értékeknek is meghatározó szerepük van.

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Vö. Tátrai 2011.

³ Clyne et al. 2009.

⁴ Brown–Gilman 1960; Brown–Ford 1961.

⁵ Eckert 2000; Bartha–Hámori 2010.

A tegezés és nemtegezés lehetőségét, a megszólításokat és a köszönéseket a nyelvi kapcsolattartásnak társas közeget teremtő formákként értelmezem, amelyek kölcsönös, többbretű összefüggést mutatnak a nyelvközösség nyelvi tevékenységében érvényesülő különböző közösségi szerepekkel és értékekkel. A tanulmány a nyelvi érintkezési formák használatának azokat az aspektusait igyekszik hangsúlyossá tenni, amelyek a magyar nyelvközösség interakciós összetettsége és a nyelvi kapcsolattartási kultúra, stílus közötti összefüggések lehetőségeire mutatnak rá. Az egyes formák szerepének, társas jelentésének, szociokulturális értékének értelmezésében építék egyrészt Tolcsvai Nagy modelljére,⁶ másrészt az Angelusz–Tardos által megállapított szociokulturális dimenziókra is.⁷

A nyelvi érintkezési formák használatának gyakorlatát, illetve annak lehetséges változási irányait egyrészt korábbi empirikus kutatásaimra,⁸ másrészt pedig az elmúlt évtizedek egyéb olyan vizsgálataira építem, amelyeknek célja a nyelvi érintkezési módok feltárása volt.⁹

A mai magyar nyelvi kapcsolattartási szokásrend sajátosságainak, illetve a jelenleg zajló változásoknak a feltérképezése így empirikus kutatásokra épül, az értelmezések, a változási tendenciák felismerése során azonban érdemes hangsúlyozni azt, hogy mivel nagyon rétegzett, jelenleg is változásokat mutató területről van szó, a teljes nyelvközösség nyelvi kapcsolattartási gyakorlatáról csak az egyes gyakorlatközösségek hálózatszerű modellezése, számos kisebb kutatás egybekapcsolása, egymásra vonatkoztatása révén lehetne átfogó képet kapni.¹⁰ Mindemellett fontos kiemelni azt is, hogy az adatokat felszínre hozó módszerek nagy része nem magát a nyelvhasználatot, hanem a nyelvhasználók arról alkotott képét jeleníti meg, ezért az eredmények sok esetben nem a valós helyzetekben megvalósuló nyelvi tevékenység lenyomataiként, hanem az adott, tipikus helyzetekben aktivizálódó, illetve az egyes formai megoldásokhoz kapcsolódó sematikus tudás részeként értelmezhetők.

A kutatások eredményei közül dolgozatomban azokat emelem ki, amelyek a legnagyobb változatosságot, megoszlást mutatják, jelezve egyrészt a közösség értékrendbeli tagolódását, másrészt a jelenlegi változásokat, a folyamatok lehetséges irányait. Különösen összetett helyzetnek tűnik az ismeretlenekkel való kapcsolattartás: az utcán és a szolgáltatások különböző szinterein, másrészt a hivatalos szinterek átalakulóban lévő területe is. Az írásbeli kapcsolattartásban, a közvetett és hálózati kommunikáció szinterein használt formák és értékük tekintetében is változást jelző helyzetek mutathatók ki.

⁶ Tolcsvai Nagy 1996: 134–166.

⁷ Angelusz–Tardos 290–313.

⁸ Domonkosi 1999a, 1999b, 2002, 2007, 2010; Domonkosi–Kuna 2015, 2016.

⁹ Angelusz–Tardos 1995; 2003; Ballagó 2016; Bauko 2011; Dömötör 2005; Erdélyi 2012; Györfi 1998; Kiss J. 1993, 2003, 2007, 2011; Kiss R. 2003; Kontra 1993, 2007; Koutny 2004; Raffai 1998; Reményi 1994, 2000; Sándor 1996; Sólyom 2011; Szili 2003; Terestyéni 1995, 2003.

¹⁰ Vö. Kiss J. 2003, 2011.

2. A TEGEZÉS ÉS A NEMTEGEZÉS VÁLTOZATAI

A magyar megszólítási lehetőségek repertoárja a személyhasználat dichotómiája, a tegezés és nemtegezés, azaz a T és V formák¹¹ elkülönülése ellenére nem értelmezhető egyszerű kétválasztásos rendszerként, inkább olyan, számos eltérő társas jelentésű lehetőséget tartalmazó dinamikus modellként írható le, amelynek működtetésében különböző társadalmi, relációs és szituációs tényezők játszanak szerepet. A mai magyar megszólítási szokásrend változatai és változásai akkor értelmezhetők tehát részletekbe menően, ha az eltéréseket nem pusztán a T és V viszonyaként, hanem a hozzájuk tipikusan kapcsolódó névmási és névszói formák, illetve azok hiánya által létrehozott változatok viszonyaként is jellemezzük.

2.1. A TEGEZÉS TÁRSAS JELENTÉSE ÉS VÁLTOZATAI

A T/V használatának leglátványosabb módosulása az elmúlt évtizedekben a tegeződés terjedése.¹² A tegeződő forma ezáltal a korábbinál többféle kapcsolattípusban alkalmazható, ezért változatai is kialakultak: a tegező formával együtt használt nominális megszólítások vagy azok hiánya nemcsak stílusbeli különbségeket idéznek elő, hanem eltérő társas jelölő értékük is van.

A tegezéssel hagyományosan keresztnévi, becenévi, családias jellegű rokonsági megszólítások kapcsolódnak össze: ezek kölcsönös használata a szoros, bizalmas viszonyon kívül egyenrangú kapcsolatot is jelez. A T egyik fontos terjedési iránya, hogy a nem egyenrangú, de nem formális jellegű, a bizalmas viszony kiépülésére lehetőséget adó viszonylatokban is megjelenik. A változás egyik fő kiindulópontja a család volt: a családon belüli kölcsönös tegeződés a társadalom városi, elsősorban értelmiségi rétegeiben jelent meg először, mára egy generáció különbség esetén általánossá vált, a legfiatalabb korosztályban pedig már a nagyszülők nemtegező megszólítása is csak 7%.¹³ Ezekben a viszonylatokban a tegezés rokonsági terminusokkal, illetve a *keresztnev + néni/bácsi* változattal jár együtt.

Ezzel a terjedési iránnyal párhuzamosan a családon kívüli, szolidáris, de nem egyenrangú viszonylatok is tegezővé válhatnak. Ezekben a viszonylatokban a T rangra, pozícióra utaló szerepfőnevek használatával kapcsolódik össze (*doktor úr, tanár úr, professzor úr*), árnyalva a tegező forma társas jelentését. A tegezés *keresztnev + néni/bácsi* megszólítással együtt járva akár a munkahelyi viszonylatoknak is egy szolidárisabb, de a korbeli különbségre mégis rámutató lehetőségévé válik. Az

¹¹ Brown–Gilman (1960) klasszikus tanulmánya nyomán a beszédpartnerre való utalás kétválasztásos differenciálódásának szokásos jelölése, a francia *tu/vous* alapján. A T formához tipikusan bizalmasabb, a V formához távolságtartóbb, hivatalosabb értéktulajdonítás társul.

¹² Domonkosi 2002, 2010.

¹³ Domonkosi 2002: 67–68.

adatközlők nagy része él ezekkel a kombinációs lehetőségekkel, a tegezés és a magázás közötti udvarias átmenetként értelmezve azokat.

A tegezés – másik terjedési iránya révén – főként a fiatalabbak körében egyenrangú, de nem bizalmas viszonylatokban is használatos. Az azonos életkor nyelvhasználati szolidaritást teremtő hatásának határát korábban a huszonéves korra korlátozták,¹⁴ mára ez a határ 40 éves korig tolódik. A 18–35 év közötti korcsoportban a tegező forma választása azonos életkorú és fiatalabb beszédpartnerek esetén ismeretlenül, az utcán, információkérő helyzetben 84%, bolti eladó megszólításában 79,6%, pincér megszólításában 72,3%, sőt az önbevallás alapján 13,8% még a hasonló korú rendőrt is tegezve szólítaná meg.¹⁵

A tegezés ezekben a helyzetekben a kölcsönösség feltételezésére épül, ennek ellenére a beszédpartnerek nem mindig igazodnak egymáshoz a megszólítás megválasztásában. A terjedés folyamata ugyanis azt idézi elő, hogy egyes csoportok, főként a fiatal városi népesség számára megváltozik a tegezés értéke, hivatalos helyzetekben is megfelelő stílusú formaként értékelhetik,¹⁶ így eltérhet a partnerek által a tegezésnek tulajdonított társas jelentés.

A tegeződés ezeknek az eseteknek a nagy részében a nominális megszólítási formák hiányával jár együtt. Ez a használati mód pedig egy másik társas jelölő érték elkülönülését mutatja: a nominális formák nélküli tegezés – a bizalmasságot, intimitást nélkülözve – az életkori szolidaritást képes jelezni.

A tegezésnek tehát a más megszólításokkal való tipikus együttjárása alapján három fő változata különíthető el: 1. a keresztnévvel, illetve rokonsági megszólításokkal együtt járó forma, amely akár a korkülönbség ellenére is érvényesülő bizalmasságot mutat; 2. a tiszteletadó nominális formákkal együtt járó tegezés, amely a szolidáris, informális viszonylatokban meglévő tiszteletet, rangbeli különbséget képes érzékeltetni; 3. illetve – elsősorban a 35 év alatti korosztály nyelvhasználatában – a névszói formák nélkül álló tegezés, amely nem bizalmasságot, hanem életkori szolidaritást jelez.¹⁷

A nominális formák nélküli tegezés egyértelműen kor alapján használt forma, amely olyan viszonylat nyelvi alakításához járul hozzá, amelyben a közlő a megszólított azonos életkorát hangsúlyozza; ez pedig elindíthat egy olyan folyamatot a T/V társas jelentésének alakulásában, amely a nemtegező formákhoz az életkor szerepét kapcsolja hozzá elsősorban, hangsúlyosabbá válva, mint a tisztelet, illetve a távolságtartás kifejezésének dimenziója. A tegezés társas jelentései eltérően

¹⁴ Guszkova 1981: 29.

¹⁵ Domonkosi 2002: 112.

¹⁶ Vö. Tolcsvai Nagy 1996: 161.

¹⁷ Vö. Tolcsvai Nagy 2011: 272.

alakulnak a fiatal városi népesség használatában, mint a beszélőközösség más csoportjaiban.

Amiatt azonban, hogy a szolidáris életkori alapú tegezés a nominális megszólítások hiányával jár együtt, ezek a viszonylatok egy informális, de mégis személytelegebb kapcsolattartási stílus formálódásához járulhatnak hozzá.

A tegezésen belüli változatok társas jelölő értékének elkülönülése azért lényeges folyamat a kapcsolattartási szokásrend átalakulásában, mert előkészíteni látszik egy olyan rugalmasabb, a mozgásban lévő társadalomnak jobban megfelelő megszólítási modellt, amelyben a nominális formák változatossága járul hozzá a társas viszonylatok minőségének nyelvi alakításához.

2.2. A NEMTEGEZŐ FORMÁK VÁLTOZATAI ÉS FUNKCIÓI

A harmadik személyű, azaz nemtegező kapcsolattartáson belüli változások összefüggenek a T forma terjedésével, hiszen a T átveszi egyes viszonylatokban a korábbi V formák szerepét. A V szűkülő használata ellenére számos különböző viszonytípus, helyzet igényli nemtegező formák használatát, ráadásul a különböző gyakorlatközösségek eltérő társas jelentéssel és eltérő arányban használják ugyanazokat a formákat. Napjaink nyelvhasználatában a nemtegező viszonyon belül a (1) *maga* és az (2) *ön* megszólító névmások, (3) az ezeket a formákat mellőző, névmási elem nélkül használt egyes szám harmadik személyű igealakok, illetve (4) a *tetszikk*el alkotott szerkezetek variabilitásában mutatkozik meg a társas viszonylatok sokfélesége.

A névmáshasználat többféle lehetőségéből adódóan a nemtegezés változatai könnyebben érzékelhetők: a magázás mellett az önözés és a tetszikelés elkülönülő változatként van jelen a beszélők egy részének reflexióiban is.

A különböző nemtegező formák a közvetlen kommunikáció szinte minden színterén nagy változatosságot mutatnak. Az egy-egy szituációtípusban használt különböző formák arra utalnak, hogy egyik változatnak sem egységes a használati köre és megítélése.

2.2.1. A magázás funkciói és megítélése

A *magával* és különböző kombinációival kapcsolatban tapasztalható a legtöbb, csoportokhoz köthető, eltérő sztereotip társas jelölő érték, vagyis e változatok használatának a legellentmondásosabb a megítélése: az adatközlők 59,4%-a említette a negatív, bántó szerepet a *maga* névmással kapcsolatban, ráadásul a 35 év alattiak körében magasabb (81,2%) arányban. A 35 év alatti adatközlők nagy része csak kifejezetten sértő szituációkban tartja elképzelhetőnek a *maga* névmást, még keresztnévvel és

más nominális elemekkel együtt való használatától is idegenkedik, sőt 76,2% úgy ítéli meg, hogy egyáltalán nem használja.¹⁸ A névmás jelenleg is zajló visszaszorulása azzal is magyarázható, hogy mivel korábban is csupán egyenrangú partnerek bizalmas viszonyában, és aszimmetrikus viszonylatban a fölérendelt fél részéről használva nem számított sértőnek, a fiatalabb korosztályok számára viszont az elsőként kiemelt viszonylattípusban teljesen elfogadottá vált a kölcsönös tegeződés, már nem ismerik fel a forma bizalmas szerepét, s a névmás előfordulásainak többségébe beleérzik a fölülről lefelé viszonyuló társas értéket.

A fiatal korosztályban még azoknál a beszélőknél is tapasztalható a *maga* kerülése, akiknek az anyanyelvjárásában csupán ez a forma él, hiszen ők is csupán közvetlen környezetükben, falujukban használják. A városban, ismeretlen környezetben azonban mellőzik, érzékelve eltérő társas szerepeit.¹⁹ Úgy tűnik azonban, hogy az adatközlők az aktív módszerű adatgyűjtés során a valós nyelvi gyakorlatnál nagyobb arányban utasítják el ezt a formát, ugyanis a nem kifejezetten tiszteleti jellegű, nem hivatalos helyzetekben viszonylag nagy arányban tapasztalható a használata.

A *maga* keresztnévvel, keresztnévi elemű megszólítással bizalmas és egyenrangú viszonylatokban kölcsönösen használható, illetve aszimmetrikus viszonylatokban a fölérendelt fél élhet vele. Ez a használati mód a 35 év alatti korosztályok nyelvében már kevésbé mutatható ki, ugyanis a bizalmas, egyenrangú viszonylatok döntő többségére kiterjedt a tegező megszólítás. A *maga* megszólítás kifejezetten tiszteleti szerepben, hivatalos helyzetekben, azaz szerepfőnevekkel, rangra, pozícióra utaló elemekkel kombinálódva nemcsak az életkor, hanem a lakóhelytípus szerint is jelentős eltéréseket mutat, vidéki adatközlők 41%-a, míg a városi adatközlőknek csak 9% adott meg ilyen adatot.

A magázás és önözés megítélésében és használatában kimutatható különbségekben a vidékiesnek érzett vernakulárisokhoz és a városias nyelvhasználatához kapcsolódó értékrendbeli különbségek mutatkoznak meg, nem pedig egyszerűen a formalitás–informalitás, illetve udvariasság fokozatainak dimenzióiban értelmezhetők.

2.2.2. Az önözés funkciói és megítélése

A *maga* szerepének csökkenésével egyidejűleg az *ön* egyre szélesebb szerepkörben használatos, a fiatal korosztály már kevésbé érzi túlzottan hivatalos jellegét, egyre kevesebben tartják túl tiszteletteljesnek, hidegnek, esetleg modorosnak, mesterkéltnek. A korcsoportok között jelentős eltérést találunk a V változatait tekintve: ismeretlenek megszólítására a fiatalabb korosztályokban magasabb az *ön* használatának aránya.

¹⁸ Domonkosi 2002: 152.

¹⁹ Domonkosi 2002: 153.

Az *ön* bizalmas, de nemtegező helyzetekben való megjelenését mutatja kereszt-névvel együtt használt változata, amely elsősorban a 35 év alattiak nyelvhasználatára jellemző, sokan ezt a formát tartják alkalmasnak még a nem tegeződő viszonyban lévő munkatársak megszólítására is. Az *ön* távolságtartó alapértékét és a kereszt-néven szólítás személyességét figyelembe véve szokatlannak tűnhet, de talán éppen a névmás merevségének enyhítésére alakult ki ez a lehetőség. Ez a változat megfelel a Hickey által a mai német nyelvhasználatban is felismert a formalitást manipuláló *Sie* + keresztnévi változatnak,²⁰ illetve a német mellett a franciában is rámutattak hasonló kombinációra.²¹

E tényezők alapján a korábbi adatokból arra lehetett következtetni, hogy az *ön* hivatalos, távolságtartó szerepe enyhülhet, s alkalmassá válhat az általános, minden nemtegező viszonyban elfogadható megszólító névmás szerepére.²² Az elmúlt másfél évtized változásai azonban nem erősítették meg ezeket a feltételezéseket, az újabb kisebb léptékű felmérések azt jelzik, hogy az *ön* a hivatalos közléshelyzet markereként a formalitás egyértelmű jelölőjévé válik.²³

Az *ön* megszólító névmás nominális elemek nélkül az ismeretlenekkel való kapcsolattartásra alkalmas, ez a szerepe elsősorban nem a megszólított társadalmi rangját, pozícióját, hanem a beszélőnek a hivatalos beszédhelyzethez, színtérhez való igazodását hivatott érzékelteni. Hivatalos iratokban, illetve a nagyobb közönséget megszólító, általános jellegű rádiós és televíziós kommunikációban is ez a funkciója.

Rangra, pozícióra utaló megszólítások mellett a státuszjelölt nyelvhasználati színterek legáltalánosabb megszólítási változata, ebben a helyzetben minden korosztály részéről általános, nagyfokú tiszteletet kifejező forma, hivatalos, fokozott udvariasságot igénylő helyzetekre az adatközlők 89%-a ezt a névmási formát jelölte meg.

A V formák nagymértékű megoszlása mellett, az *ön* használatát tekintve egyöntetűnek látszik az a tendencia, hogy ennek a kapcsolattartási szokásrendbe mesterséges szóalkotással bekerült formának a formális kommunikáció szabályozottabb megszólítási módjaihoz igazodó szerepe az egész beszélőközösségre nézve érvényes lehetőséggé válik.

²⁰ Hickey 2003: 415.

²¹ Clyne et al. 2009: 43, 155.

²² Domonkosi 2002: 155.

²³ Domonkos–Kuna 2015.

2.2.3. A névmáskerülő V funkciója

A két V névmás sajátos társas jelentése, használati lehetőségeik korlátozottsága magyarázza, hogy meglehetősen gyakori kapcsolattartási mód a névmást elkerülő V, amelyben a 3. személyű ige mellett csak névszói elemek: keresztnév, szerepfőnevek szerepelnek.

A névmások kerülésével összefügg egy olyan, főként a fiatalabb korosztályokban általános stratégia, hogy ha a beszélő ismeri a megszólítottat, akkor keresztnévet vagy szerepfőnevet használ a névmások elkerülésére, ha pedig nem ismeri, akkor a nem státuszjelölt színtereken a másik verbális megérintését nélkülöző személytelen szerkezeteket (köztük a *tetszik*-kel alkotott szerkezeteket), a státuszt hangsúlyozó formális helyzetekben pedig a távolságtartó *ön* névmást alkalmazza.

2.2.4. A tetszikelés funkciói és megítélése

A tetszikelés mint udvariassági forma a nemtegező formák árnyalására alakult ki, de bizonyos viszonylattípusokban önálló, a magázástól, önözéstől elkülönülő kapcsolattartási móddá is vált. Használata eltérően alakul az egyes korosztályokban, összefüggésben a forma különböző társas szerepeivel.

A gyerekek és fiatalok nyelvhasználatában a tetszikelő kapcsolattartás élesen elválik a többi V formától: korábbi vizsgálataim kérdőíves adatai szerint ugyanis a 14 éven aluli korosztály igen nagy arányban ezzel a formával fordul a tanáraihoz és az ismeretlen felnőttekhez, nagy részük egyértelműen magázó, önöző alakot egyáltalán nem használ.²⁴ Az újabb felmérések pedig a magázás és önözés vidékies-városias törésvonalával párhuzamos eltérést jeleznek a gyerekek által használt magázás és tetszikelés között.²⁵ Az önöző formák csak 14-16 éves korban jelennek meg nagyobb számban.

E szerepe mellett bizalmas, de nem egyenrangú kapcsolatokban is használatos, elsősorban nagy korkülönbség esetén: idős személyekkel való kapcsolattartásban általánosnak tekinthető, a korcsoportok összességét nézve is 97,1%-os. Ebben a szerepében a nominális megszólítások széles körével járhat együtt.

A szolgáltatások területén, akár azonos életkorúak között is igen gyakori az udvariasság, előzékenység érzékeltetésére, a korábbi felmérések ezt a szerepet a középkorúak és idősebbek nyelvhasználatára találták jellemzőnek, újabban azonban a fiatal beszélők városias, névmáskerülő nyelvhasználatában is azonosítható.²⁶

²⁴ Domonkosi 2002: 156.

²⁵ Domonkosi–Kuna 2016.

²⁶ Uo.

A *tetszik* + főnévi igeneves szerkezet tehát különböző társas viszonylatokat jelezhet: az önözéstől és a magázástól elkülönülve a gyermek és felnőtt közötti kapcsolattartás fő eszköze, másrészt a nem egyenrangú, de bizalmas kapcsolatok meghatározó érintkezési módja, jóval idősebbekhez, nőkhöz fordulva ilyen használata kiterjedt; emellett a nem bizalmas, de nem is státuszjelölt szituációk sokaságában mint személytelen szerkezet alkalmas arra, hogy a névmáskerülés ellenére udvariasságot érzékeltessen, leginkább a kérdés és a kérés beszédaktusaihoz kapcsolódva. A tetszikelés – főként az utcai, hivatali, szolgáltató diskurzusban – veszt az alárendelődést kifejező szerepéből, és egyes használati tendenciák arra mutatnak, hogy ismeretlenekhez fordulva egyre általánosabb udvariassági formulává válik.

A tetszikelés árnyalt társas szerepeit vizsgálva szükséges kitérni arra a sajátosságra is, hogy a V változatainak használatában a magyar nyelvközösség határon túli területeit tekintve jelentős eltérések is lehetnek. Székelyföldön például érvényesülnek a tetszikelés hasonló társas szerepei,²⁷ de a vajdasági használattal kapcsolatos kutatások azt jelzik, hogy a tetszikelő formákat nem használják, a *maga* névmás használata azonban a magyarországinál jóval általánosabb, kevésbé kapcsolódik hozzá a társas jelentés bántó, leereszkedő mozzanata.²⁸

3. ÁLTALÁNOS ÉS HIVATALOS NÉVSZÓI MEGSZÓLÍTÁSOK, MEGSZÓLÍTÁSKERÜLÉS

A névszói megszólítások a bizalmas kommunikációban, az informális stílustartományban nagy változatosságot mutatnak, az egyes beszélőközösségek, kiscsoportok eltérő megszólítási szokásrenddel működnek. A magyar nyelvközösség egészének társas viszonyait tekintve a nem bizalmas, hivatalos viszonylatok megszólításainak jellemzőit és alakulását érdemes áttekinteni.

A nem bizalmas viszonylatokban használt általános társjelölő értékű névszói megszólítások nagy részének használati köre és stílusértéke is ellentmondásokat mutat, így szinte minden szituációtípusban érzékelhető a megszólításkerülés jelensége. Az ismeretlenek megszólítására az utcai kommunikációban az *uram*, *asszonyom*, *hölgyem* formákat jelölték meg a legnagyobb arányban az adatközlők, ezen belül a 35 év alattiak körében jelentősen nagyobb a *hölgyem* gyakorisága, mint az idősebb korosztályokban. A válaszadók 19%-a azonban úgy nyilatkozott, hogy egyáltalán nem használja, legalábbis igyekszik elkerülni ezeket a formákat, a 35 év alattiak között pedig már 40% fölötti volt ez az arány. Ráadásul az adatok alapján ezek a megszólítások nagyon ritkán állnak a közlést megnyitó szerepben. Ezt a funkciót

²⁷ Erdélyi 2012: 133, 143.

²⁸ Raffai 1998: 179–188.

ismeretlenek között a *legyen szíves, elnézést, ne haragudjon* formák töltik be, és csak ezeket egészíti ki esetlegesen a beszédpartnerre való utalás.²⁹

A hivatalos kapcsolattartás nyelvi bizonytalanságainak egyik fő oka, hogy a 20. században, a politikai változások függvényében a hivatalos érintkezés szférája meghatározó változásokon ment keresztül, és ez a normák átértékelődését eredményezte.

A 20. század első felének megszólítási rendszere még a bizalmas viszonylatok egy részében is pozíciót, hivatali hangsúlyozó megszólítási lehetőségeket kínált. A társadalmi osztályok szerint tagozódó respektusjelzők (*tekintetes, nagyságos, méltóságos, kegyelmes*) használata elsősorban nem a beszédpartnerek viszonyát, hanem a megszólított attól független társadalmi rangját jelenítette meg, az ekkorra önmagukban értéküket veszített jelentésű *úr* és *asszony* társjelölő megszólító formák bővítmenyeként. 1948 után ezek a változatok kiszorultak a használatból, a hivatalos érintkezést leginkább meghatározó megszólítás az *elvtárs/elvtársnő* lett, amely önmagában, vezetéknevvel és a foglalkozásra, pozícióra utaló elemekkel is használatos volt. A hivatalos érintkezést egységesíteni szándékozó megszólítási szokás áttételesen ahhoz is hozzájárult, hogy a bizalmasabb megszólítások fokozatosan egyre több nyelvhasználati szintéren kezdtek teret hódítani.³⁰ A rendszerváltás a hivatalos megszólítás kinyilatkoztatott és elvárt szokásainak megszűnését is magával hozta, és ez a helyzet a bizalmasabb formákkal élő viszonylatok megmaradó túlsúlya mellett is megteremtette egy új megszólítási szokásrend kialakulásának szükségességét.

Az átrendeződés folyamatában az *úr* általános társjelölő szerepű megszólító utótag sok többelemű megszólításban egyszerűen átvette az *elvtárs* szerepét.³¹ Az így létrejövő *vezetéknev + úr* megszólítási mód megítélése azonban nem egységes a magyar beszélőközösségben. A két világháború közötti időszak szokásrendjében ugyanis csak fölérendeltek használták alárendeltekkel szemben: egyenrangúak között a pusztá vezetéknév, fölfelé pedig különböző címekkel, rangokkal kiegészült formák töltötték be ezt a szerepet. Ezt a megszólítási módot ezért napjainkban is sokan „leurazásnak” tekintik, ennek ellenére azonban magasabb rangú személyekhez fordulva, tiszteleti szerepben is terjed a használata.

Az ellentmondásos megítélést mutatja, hogy az adatközlők 48,6%-a bárkivel szemben használható, udvarias megszólítási formának tartja, a megkérdezettek másik fele viszont nem minden helyzetben véli kielégítőnek. A két csoport közel azonos aránya a forma folyamatban lévő átértékelődését jelzi, ezt pedig megerősíti az a tény, hogy a fiatalabb korosztályokban magasabb az elfogadók aránya, a 18–35 év közötti csoportban még a felsőfokú végzettségűek körében is 63,7%.³² Angelusz–Tardos az 1988-as adatok alapján még a megszólítások mozgalmi és polgári ten-

²⁹ Domonkosi 2002: 110.

³⁰ Angelusz–Tardos 1995: 45.

³¹ Deme–Grétsy–Wacha 1999: 342.

³² Domonkosi 2002: 119.

gelyéről írnak,³³ ez a változás viszont azt mutatja, hogy a polgári hagyományok és a megújuló státuszok értékrendjének ellentmondásai húzódnak meg az eltérő vélekedések hátterében.

A megszólítási forma terjedéséhez a korábbi társadalmi jelentés ismeretének hiányán kívül az is hozzájárul, hogy több olyan elismert, rangot jelentő foglalkozás is van, amelyek esetében nincs megfelelő, a foglalkozásra utaló elem. Ezzel együtt a rangon szólításnak a férfiak esetében viszonylag széles elemkészlete alakult ki, illetve jutott szerephez újra napjainkra: *bíró úr, elnök úr, építész úr, felügyelő úr, frakcióvezető úr, gyógyszerész úr, igazgató úr, jegyző úr, osztályvezető úr, képviselő úr, mérnök úr, főmérnök úr, polgármester úr, polgármester-helyettes úr, szerkesztő úr, tanár úr, titkár úr, ügyvéd úr, ügyész úr, vezérigazgató úr*. Ezek a pozícióra, beosztásra utaló elemet is tartalmazó megszólítások kapcsolódhatnak a vezetéknevhez is, elsősorban akkor, ha tiszteleti szerepükön túl azonosító funkciójuk is van.

A nők hivatalos megszólításának lehetséges változatai további megszólítási gondokat okozhatnak, részben a női névhasználat sajátosságai, részben pedig az *úr* társjelölő utótag általánosan elfogadott női megfelelőjének hiánya miatt. Azokban a helyzetekben, amelyekben van a megszólításra alkalmas, rangot, pozíciót jelölő elem (például: *elnök, képviselő, polgármester*) leggyakrabban az *asszony* társjelölő elem áll az *úr* megfelelőjeként. Az adatközlők 93,4%-a udvarias, megtisztelő formának tartja, és a megfigyelések tapasztalatai is azt mutatják, hogy fokozatosan ez a megszólítási mód válik a legelterjedtebbé, akár a megszólított családi állapotától függetlenül is. Az *úr* megfelelőjeként ezekben a helyzetekben az *úrhölgy* és az *úrnő, úrasszony* változatok is elképzelhetők, ezek a formák azonban jóval ritkábbak, és kizárólag az írásos, illetve a nyilvános érintkezésre terjednek ki. A hivatalos levelezésen kívül pusztán parlamenti hozzászólásban (*Tisztelt Képviselő Úrhölgy!*), illetve ünnepi beszédben, nemzetközi megállapodás aláírása során (*Tisztelt Nagykövet Úrnő!*) szerepelt adat ezekre a változatokra. Az adatközlők igen nagy hányada elutasító véleményt fogalmazott meg ezekkel a formákkal kapcsolatban: az *úrhölgy* megszólítást 65,9%; az *úrnő* változatot pedig 90,1% nem fogadja el a nyelvi kapcsolattartás semleges eszközeként, modorosnak, sőt akár komikusnak érzik használatukat.³⁴

Még több nyelvi bizonytalanságot okozhat a nők hivatalos megszólítása azokban az esetekben, amelyekben nincs megfelelő a rangra, címre, pozícióra utaló elem. A férfiak megszólításában egyre általánosabbá váló *vezetéknev + úr* formának nincs megfelelője. Az *úrhölgy* és *úrnő* formák általánossá válását a vezetéknevi elem mellett az is gátolja, hogy szokatlanságuk miatt sokan fokozottan udvarias jelleget tulajdonítanak nekik, ebben a helyzetben viszont semleges értékű formára lenne szükség. A megszólítási elemkészletnek ez a hiányossága is közrejátszhat abban, hogy a

³³ Angelusz–Tardos 2003

³⁴ Domonkosi 2002:119.

nők megszólítása még a hivatalos szintereken is a bizalmasabb, keresztnévi formák felé mozdul el.

A közönség előtti, nagyobb közösségben történő megszólításokat a hivatalos formák használata jellemzi: például egy általánosan tegeződő, a személyközi kapcsolattartásban az igazgató megszólítására is keresztnévi formát használó tantestületben is az *igazgató úr* forma használatos az értekezleteken.

A hivatalos megszólítási formák napjainkra egyrészt a nyelvi elemkészlet elégtelensége, másrészt a nyelvhasználati bizalmasság kisértése miatt viszonylag szűkebb körre szorultak vissza. Egyes hivatalos szinterek viszont megkövetelik ezeknek a formáknak az alkalmazását, ezért megfigyelhető egy olyan folyamat, melynek során a korábban akár igen ellentmondásos megítélésű változatok közül fokozatosan kiválasztódnak a szélesebb körben elfogadott megszólítási módok, azaz ebben a tekintetben a hagyományos és az új és értékek dimenziója szabja meg az egyes formák használatának megoszlását.

4. A KÖSZÖNÉSEK SZOKÁSRENDEJE

A köszönések szokásrendjének meghatározó szerepe van a nyelvi érintkezések szervezésében.³⁵ E kapcsolatteremtő, üdvözlő, kapcsolatléző nyelvi elemek használata szorosan összefonódik a megszólításokéval, hiszen bizonyos együtt-előfordulási szabályoknak megfelelően az egyes megszólítási módok bizonyos köszönésekkel járhatnak együtt, eltérő formák járulnak a tegező és a nemtegező kapcsolattartáshoz.

Az 1980-as évek második felében egy 3000 fős országos reprezentatív mintán történt meg a köszönési formák használatának átfogó felmérése. Terestyéni kutatási eredményei azt mutatták,³⁶ hogy a formális-tradicionális köszönéseket (pl. *erőt, egészséget; tiszteletem; adjon isten*) főleg az idősek, nem városi lakosok és a nyolc osztálynál kevesebbet végzettek választották, míg például a nonkonformista köszönéseket (*csaó, cső, szíóka, heló*) elsősorban a legfiatalabbak és a budapestiek preferálták. Ez alapján a felmérés alapján Magyarországon a leggyakoribb köszönések sorrendje a következő volt: 1. *jó napot kívánok*, 2. *szia*, 3. *szevasz*, 4. *kezét csókolom*, 5. *heló*, 6. *adjon Isten*, 7. *erőt, egészséget*, 8. *tiszteletem*, 9. *csaó*, 10. *szíóka*.

A *Budapesti nyelvi változások* című kutatás során 2005-ben egy 200 fős, Budapestre nézve reprezentatív mintán megismételték ezt a vizsgálatot, így lehetővé vált a fővárosi változások valóságos időbeli vizsgálata. A köszönési formák használati gyakoriságára vonatkozó vizsgálat a *heló* terjedését és a *jó napot kívánok* szerepének és elterjedtségének változatlanságát mutatta.³⁷

³⁵ Bauko 2011; Kiss 1993; Sándor 1996.

³⁶ Terestyéni 1995, 2003.

³⁷ Kontra 2007.

Az új magyar nyelvjárási atlasz anyagának gyűjtése során is fontos szerepet kapnak a köszönésformák, a nyelvföldrajzi megközelítés révén szociokulturális szokásokat térképezve föl.³⁸ A köszönések regionális elterjedtségének és használati körének a fölmérése ugyanis hozzájárulhat ahhoz, hogy képet lehessen alkotni „arról az ezredforduló körüli és a nyelvhasználat eme tartományát is érintő változásról, amely a most zajló nagy gazdasági, politikai és kulturális átalakulások következtében a viselkedéskultúrát sem hagyja érintetlenül”.³⁹ A 2009-es eredmények szintén egyetlen általánosan használt köszönésformát jeleznek: *jó napot (kívánok)*. Ez a köszönés általános jellege révén a nem bizalmas viszonylatok egy részében tiszteletadó formaként, illetve a személytelen kapcsolattartási stílus részeként is előfordulhat. A bizalmas, tegező formához járuló köszönések változatosabb képet mutatnak: *szia, szervusz, heló, csaó, cső, szíóka*. Ezeknek a köszönési módoknak egy része egyértelműen a fiatalabb, illetve a városi népesség szokásrendjéhez kapcsolódik, tehát a köszönések formális-informális tengelyét az életkor és a településtípus dimenziói, illetve az azokhoz kapcsolódó értékek is nagymértékben alakítják. A hagyományos és a felekezeti formák az idősebbek köszönési szokásaiban erőteljesebben vannak jelen.

A köszönések és megszólítások mint speciális diskurzusszervező elemek részt vesznek az egyes kiscsoportok nyelvi szokásrendszerének fenntartásában, a különböző kisebb csoportok, gyakorlatközösségek üdvözlési és búcsúzási szokásainak feltárása⁴⁰ ezzel összhangban nagyfokú változatosságot, számos egyéni leleményt, újszerű megoldást mutat, csakúgy, mint a különböző sajátos diskurzustartományokra⁴¹ jellemző formák.

Az újszerű köszönések terjedése a korábbi stílusminták átértékelődésével jár, a *heló* köszönés a semleges, informális, a fiatal korosztály ismeretlenek közötti tegeződéséhez kapcsolódó formaként kap szerepet. A *szép napot* forma használata ellentmondásos megítélése ellenére azért is válhat gyakoribbá, mert kedves és informális jellegű, de ezzel együtt akár nemtegező viszonylatban is megfelelő.

5. A KÖZVETETT ÉS A HÁLÓZATI KOMMUNIKÁCIÓ SAJÁTOS NYELVI KAPCSOLATTARTÁSI JELLEMZŐI

A közvetett, írásbeli kapcsolattartás sajátosságait meghatározza a személyes érintkezés hiánya, ezért az írott szövegek a kapcsolattartási stílusukat tekintve is eltérnek az élőbeszédtől. Az írásos kapcsolattartás szokásrendjét vizsgálva a levél szövegtípusa

³⁸ Kiss 2011.

³⁹ Uo. 387.

⁴⁰ Bauko 2011; Györffy 1998; Kiss 1993.

⁴¹ Kiss R. 2003.

meghatározó, ebben a műfajban ugyanis hagyományosan úgy szerepel a címzett, mintha egy közvetlen társalgási beszédaktus kölcsönösségében játszaná a másik fél szerepét.

Ha az írásos kapcsolattartás személyes kapcsolatra épül, a beszédpartnerre utalás alapját ugyanazok a nyelvi elemek teremtik meg, amelyek a közvetlen, szóbeli kapcsolattartásban. A közléshelyzet miatt azonban lényegessé válik a címzett nyelvi azonosítása. Az írásos kapcsolattartásban ezért kiemeltebb a beszédpartner megjelenítésének szerepe, miként azt a levelezésekben szereplő szerkezetes megszólítások is mutatják. Másrészt viszont a partner jelenlétének hiánya kitágítja a fölhasználható elemkészletet, és olyan, csupán a funkciót jelölő megnevezések is szolgálhatnak a címzett megszólítására (*fogyasztó, megrendelő, kártyatulajdonos*), amelyek a közvetlen kapcsolatban személytelenségük révén bántóak lennének.

A többes szám első személyű birtokos személyjeles formák (*ügyfelünk*) a személyjelölés révén közelítő szerepűnek, és így udvariasabbnak számítanak. A levélben a közvetítő közeg tárgyiasultsága miatt lényeges a státuszok jelöltsége, és ez a szóbeli közlésekénél udvariasabb formákat követel meg.

A hivatalos levelezés kapcsolattartási módjai tipikusan nemtegező formájúak. A V formák használata sokszor még azokban a helyzetekben is érvényesül, amelyekben a szóbeli közlésre a tegeződés jellemző: például egyes vállalatok, hivatalok, oktatási intézmények belső, hivatalos levelezése esetében akkor is az önöző formát használják, ha mindenki tegeződik. Ez azzal magyarázható, hogy a hivatalosság és az írásbeliség kétszeresen is státuszjelöltté teszi a közlést.

Ebben az érintkezési módban kevésbé érvényesül a névmáskerülés tendenciája, mint az élőbeszédben, egyöntetűbben elfogadott ugyanis az *ön* használata. A vizsgált 240 hivatalos levél 78%-ában szerepelt ez a névmási utalás, sőt sokszor még olyan mondatban, szövegtani helyzetekben is előfordul az *Ön/Önök* névmás, ahol megengedhető lenne az elmaradása.

Az egy személyhez szóló hivatalos levelek egy részében a címzett nevét csak a levél kötelező szerkezeti egységét képező címzés tünteti föl. A közlést megnyitó, az írásképből is elkülönülő vokatívuszban pedig a foglalkozásra, címre, rangra utaló elemek, illetve a megszólított nemét azonosító társjelölők szerepelnek. Ez a megszólítási mód az egy személyhez forduló levelek 57,1%-ban volt megtalálható, általában olyan magas státuszú személyeket szólítva meg, akiknek a címe, rangja élőszóban is megnevezhető (*főigazgató úr, főjegyző úr*). A férfiakra utaló megszólító elem az *úr*, a nőkhez fordulva azonban ennek nincs általánosan elfogadott megfelelője. A nőket megszólító levelekből úgy látszik, hogy az *asszony* elem tekinthető a leggyakoribbnak (*hivatalvezető asszony, főpolgármester-helyettes asszony*), jóval kisebb számban jelentek meg az *úrhölgy, úrnő* formák, az *úrasszony* pedig egyáltalán nem szerepelt. Az ilyen formák többsége minisztériumok levelezéséből, illetve parlamenti levelezésből származik (*Tisztelt Képviselő Úrhölgy! Igen tisztelt Polgármester Úrnő!*), azaz egy sajátos diskurzusközösséghez köthető.

A több emberhez forduló körlevelek pozícióra utaló megnevezéseket alkalmaznak, a nemet jelölő társjelölő elem esetében pedig szokássá vált mindkét megszólítási lehetőség megadása: *Tisztelt Tanszékvezető Asszony/Úr! Tisztelt Témavezető Úr/Nő!*

A hivatalos levelek másik csoportja, egyrészt kevésbé magas státuszú, másrészt kevésbé megnevezhető pozíciójú személyeket szólít meg. Ezekben az esetekben a névelem is megjelenik a megszólításban: a férfiak megszólításában a névelemű formák között 43,1%-ban szerepelt a *vezetéknev* + *úr* változat, 6,3%-ban *vezetéknev* + *keresztnev* + *úr* változat és 50,6%-ban a társjelölő elem nélkül, teljes néven szólító forma. A társjelölő formák hiányának nagy arányát magyarázhatják egyrészt az *úr* rangjelölő elemek nélkül való használatában meglévő bizonytalanságok, másrészt pedig az a párhuzamos hatás is, hogy a nők néven szólításában általános a társjelölő elem hiánya.

A nők névelemű megszólításaként a legnagyobb arányban a társjelölő formát elhagyó, néven szólításos megszólítások szerepeltek, ennek a helyzetnek az előidézéséhez hozzájárulhatnak az *asszony* és a *kisasszony* formák használatbeli kötöttségei, illetve az *úrnő*, *úrhölgy* formák jelzett elutasítása is. A pusztán néven szólító megoldás személyhez forduló ugyan, gyakorisága ellenére mégis ellentmondásos a megítélése, mert a levelezésben elvárt tiszteletadó funkció nem érvényesül benne. A semleges értékű megoldások keresése miatt a *Tisztelt Cím!*, *Tisztelt Címzett!* jellegű megszólítások is gyakran használt lehetőséggé váltak.

A hivatalos levelek egy része nem egy adott személyhez, hanem valamilyen szervhez, hivatalhoz íródik. Ezekben a helyzetekben, ha a közlő nem tudja pontosan, hogy kinek szánja a levelét, a metonimikus megszólítások jelentenek megoldást: *Tisztelt Posta! Tisztelt Szerkesztőség! Tisztelt Polgármesteri Hivatal! Főtisztelendő Egyházmegyei Hivatal!*

A levelezés kapcsolattartási gyakorlatában sajátos változásnak tűnik, hogy a szóbeli érintkezés tipikus nyitóformulái, a köszönések átszüremlenek az írásgyakorlatba is, és részben felváltják a hagyományos levélkezdő megszólításokat. A 35 év alatti adatközlők 91,3%-a adta meg a *Szia*, *keresztnev!*, illetve a *Szervusz*, *keresztnev!* formákat leveleket megnyitó szerepben, 17% pedig nem névelemű megszólításokkal is említette a köszönésekhez kapcsolódó megszólításokat. Ritkábban pedig még a *Hello!* és a *Hi!* köszönésformák is előfordultak az írásos érintkezésben használt megszólításokra kapott adatok között.⁴² A köszönéses levélkezdet egyre elfogadottabbá válását jelzi, hogy még a hivatalosabb jellegű magázó-önöző viszonylatokban is megtalálható, egyre inkább elhomályosítva a szóbeli és írásos kommunikáció indításában hagyományosan érvényesülő különbségeket (*Jó napot*, *Tanárnő*).

Az írásbeliség hagyományőrzése, az interakciós elemek hangsúlyossága ellenére ezekben a folyamatokban egy olyan tendencia fedezhető fel, hogy a hivatalos írásbe-

⁴² Domonkosi 2002.

liségben nemcsak a mozgalmi kommunikációs stílust képviselő elemek,⁴³ hanem a levelezés polgári hagyományai is megszakadtak, és a hagyományos, tiszteleti formák helyét egy elsődlegesen az adott társadalmi szerepre koncentráló, távolságtartóan funkcionális stílus veszi át.

A tömegkommunikáció kapcsolattartási gyakorlatában⁴⁴ kettőség tapasztalható. A közszolgálati műsorszolgáltatók, főként a hivatalos, tájékoztató jellegű műsorokban olyan hangnemet alakítanak ki, amelyre a távolságtartó udvariasság, a műsor-készítők közötti kapcsolat megjelenítésének hiánya és a kommunikációs folyamat narratív jellegű közvetítése jellemző. Ezek a műsorok nem csupán kevésbé bizalmas hangnemet használnak, hanem összességében a fatikus funkció, a relacionális kommunikáció jut kevésbé hangsúlyos szerephez bennük, a lényeg a közlés, a referenciális funkció érvényesülése. A megszólítások és köszönések szokásrendje egysíkú, semleges, távolságtartó hangnemet mutat. Ezzel szemben a játékok, vetélkedők, be-telefonálás műsorok világára nem pusztán a bizalmasabb hangnem, hanem a relacionális kommunikáció, a fatikus funkció kiemelt szerepe jellemző. A műsorkészítők közötti kapcsolattartás megjelenítésének intenzitása, a befogadókval való kapcsolat hangsúlyozása és a kommunikatív folyamat áttételek nélküli közvetítése egyaránt hozzájárul ahhoz, hogy a kapcsolattartó szerep gyakran a tényközlő funkció fölé kerekedik.

Az internetes érintkezési formákat tekintve elkülönülnek a személyes és a nyilvános csatornákon használt megoldások. A személyre szóló, nem nyilvános fórumokon zajló internetes üzenetváltás viszonylattípusai sok tekintetben hasonlítanak a hagyományos levelezésére, a különbség elsősorban a közvetítő csatorna lehetőségeiben rejlik. Az üzenetek gépi közvetítése és gyors célba érése hatással van a szövegalkotásra és a befogadási technikákra, ezáltal a megszólítások használatára és a választott típusokra is.

Az ismert személyhez vagy ismeretlen személyhez annak hivatalos funkciójában szóló elektronikus levelezés nagy részében az írásos kommunikációban is elvárt, kapcsolattartási formák érvényesülnek. A tegezés ismeretlenek közötti kapcsolatokban nem általános, ismeretség hiányában indokolatlan a tegező forma használata.⁴⁵ Az internet használóinak és felhasználási területeinek növekedésével ráadásul egyre többféle viszonylatban lévő partnerek érintkezhetnek egymással elektronikus levél formájában. Az egy személyhez szóló levelezés esetében azonban a gyakori, intenzív üzenetváltás során marad el leginkább a megszólítás, hiszen a sorozatban váltott rövid levelek kommunikációs folyamata az élőszó kapcsolattartási formáihoz közelel. A hivatalos, személytelen levelezés, ügyintézés egy része áttevődött erre a kommunikációs csatornára. A nyelvi kapcsolattartásnak ebben a szférájában formális,

⁴³ Vö. Angelusz–Tardos 1995, 2003.

⁴⁴ Deme–Grétsy–Wacha 1999; Domonkosi 1999, 2002, 2007; Boronkai 2012.

⁴⁵ Bódi 2004.

távolságtartó, bizonyos tekintetekben újszerű, újító kapcsolattartási stílus érvényesül. Az írásos kapcsolattartás új műfajainak kialakulása (chat, fórumok, közösségi oldalak) hatással van a szokásos levélkezdő formulák használatának szokásrendjére is. A változás egyik leglátványosabb jellemzője a szóbeli érintkezés stílusának hatása az írott közleményekre.⁴⁶

Az egysíkú, hivatalos kapcsolattartási stílus mellett a fórumok, közösségi oldalak társalgásai sajátos informális érintkezési formák érvényesülését mutatják. Hasonlóan az utcai kommunikációhoz, ezekben a diskurzusokban a tegezés prototipikus formaként értelmezhető, és bár önmagában nem fejez ki bizalmasságot,⁴⁷ mégis hozzájárul a személyességet hangsúlyozó kapcsolattartási stílus kidolgozásához. A nominális megszólítási formák nélkül használt tegezéstől azonban annyiban el is tér, hogy számos kedveskedő, játékos, sértő megszólítási forma egészítheti ki. A sokféle nominális megszólítással való együttes előfordulása hozzájárul ahhoz, hogy míg az utcai általános tegeződés a személytelen életkori szolidaritás dimenziójában értelmezhető, addig az internetes társalgások általános tegeződése a személyesség nyelvi kidolgozásának is a részévé válhat.⁴⁸

6. ÖSSZEGZÉS: A NYELVI KAPCSOLATTARTÁSI GYAKORLAT FŐBB JELLEMZŐI

A mai magyar nyelvi kapcsolattartási gyakorlat változatosságát tekintve az egyes formák használatában és megítélésében zajló folyamatok nem egymástól elszigetelt jelenségek, egyes formák térvesztése mások terjedésével, vagy újak kialakulásával, elkülönülésével jár együtt.

A társas jelentések stílus- és értékvonatkozásait tekintve a kapcsolattartási formák terén jelenleg háromosztatú működés mutatható ki. Jellemző egyrészt a kis-közösségek, bizalmas viszonyok kapcsolattartási sokfélesége, a közösségi azonosulást is elősegítő köszönési és megszólítási formák sokasága, másrészt a státuszt hangsúlyozó helyzetekben egy egysíkú, a hierarchikusság fokozatait kevésbé jelölő közlésmód, harmadrészt a nem bizalmas, de nem is státuszjelölt, nem kifejezetten hivatalos helyzetekben személytelen (megszólításkerülés, személytelen szerkezetek) nyelvi kapcsolattartási stílus érvényesül. A nyelvi kapcsolattartási szokásrend tehát egyik oldalról a bizalmas formák sokaságát, a másik oldalról viszont a távolságtartó érintkezés egysíkúságát, a beszédpartner jelölésének, a névszói megszólítások használatának a kerülését mutatja; amihez valószínűsíthetően hozzájárul a megszólítások és a köszönések tekintetében is a semleges társas értékű formák hiánya. Ez az

⁴⁶ Bódi 2004; Érsok 2007; Veszelszki 2017.

⁴⁷ Hámori 2012: 238.

⁴⁸ Uo. 245–248.

egyenlőtlenség ahhoz is hozzájárul, hogy a korábban bizalmasnak számító formák semlegessé válhatnak, illetve az informálisnak számító formák általánosabb értékek lesznek.

Az informális-formális skála két végpontján tehát viszonylag egyszerűen leírható szokásrend működik. A közbülső terület azonban nem írható le egyszerűen a személytelenség tendenciáival, ugyanis ez az a szféra, ahol a különböző gyakorlatközösségek kapcsolattartási szokásrendje érintkezik, hálózatosan egymásba fonódik, az eltérő társas jelentések dinamikája változékonyságot mutat, ami akár egy-egy nyelvi forma egészen ellenkező előjelű használói értékeléseiben is tetten érhető. Az egyes megszólítási és köszönési formák használatának jelenlegi ellentmondásai részben a norma folyamatos, dinamikus változásával, részben pedig a gyakorlatközösségek eltérő szokásrendjével magyarázhatók. A kapcsolattartási szokásrend variabilitását éppen ezért csak sok kisebb, egyes diskurzustartományokra és gyakorlatközösségekre koncentrált kutatás révén lehet részleteiben megismerni.

A változatok és változások hátterében a helyzet által meghatározott formális-informális tengelyen túl, a vidékies és városias, a hagyományos és az újszerű, a státuszorientált és a szolidaritásorientált értékrendek dinamikája érvényesül; az egyes változatok használatában a különböző korosztályok jelentősen eltérő arányokat mutatnak. A kommunikáció minden színterén a szolidárisabb, tehát a partnerek azonos rangúságát hangsúlyozó formák: a második személy, illetve a keresztnéven szólítás terjedése tapasztalható. A kapcsolattartási szokásrend változása folyamatos, több nemzedék szokásrendjében is bizonytalanságokat okozó folyamat, amely a társadalom átalakulásának, a társas viszonyok átértékelődésének és az új technológiák hatásának természetes nyelvhasználati következménye.

IRODALOM

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 1995. Megszólítások egy átalakuló világban. *Jel-Kép* 2 (3/4): 39–52.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 2003. A megszólítási formák szociokulturális jellegzetességei a rendszerváltáskor. (Az *elvtárs-tól az úr-ig*). In Kontra Miklós (szerk.): *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris. 290–313.
- Ballagó Júlia 2016. Metapragmatikai tudatosság – A tegező és a nem tegező formák az oktató és a hallgató közötti kommunikációban. In Bagyinszki Szilvia – P. Kocsis Réka (szerk.): *Anyanyelvünk évszázadai 2*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék. 185–202.
- Bauko János 2011. Köszönések és megszólítások magyar–szlovák bilingvis környezetben. In Szabó Mihály Gizella – Lanstyák István (szerk.): *Magyarok Szlovákiában VII. kötet. Nyelv*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet. 423–436.
- Bartha Csilla – Hámosi Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusbán. *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321.

- Boronkai Dóra 2012. A társalgási struktúra mint stílustényező. Interakcionális stilisztikai vizsgálatok a belebonyolódás szakaszában. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: ELTE. 127–159.
- Bódi Zoltán 2004. *A világháló nyelve*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Brown, Roger – Gilman, Albert 1960. The pronouns of power and solidarity. In Thomas A. Sebeok (ed.): *Style in Language*. Cambridge: MIT Press. 253–276.
- Brown, Roger – Ford, Margerite 1961. Address in American English. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 375–385.
- Clyne, Michael – Norrby, Catrin – Warren, Jane 2009. *Language and Human Relations. Styles of Address in Contemporary Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Deme László – Grétsy László – Wacha Imre 1999². *Nyelvi illemtan*. Budapest: Szemimpex Kiadó.
- Domonkosi Ágnes 1999a. A nyelvi viselkedés mintái a televízióban. *Magyar Nyelvőr* 123: 286–291.
- Domonkosi Ágnes 1999b. Tegeződő világháló? (Nyelvi udvariasság az interneten). *Magyar Tudomány* 44: 1010–1011.
- Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. Debrecen: DE Magyar Nyelvtudományi Intézet.
- Domonkosi Ágnes 2007. Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek a rádiózás nyelvhasználatában. In Kommunikáció és szövegkutatás. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXXIV. Sectio Scientiarum, economicarum et socialium*. Eger: Líceum Kiadó. 97–110.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 139: 39–63.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2016. „Hanyadikra tetszik menni?” – A kor szerepe a tetszikelés használatában. In Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Generációk nyelve*. Budapest: ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Inter, Magyar Szemiotikai Társaság. 273–285.
- Dömötör Adrienne 2005. Tegezés/nemtegezés, köszönés, megszólítás a családban. *Magyar Nyelvőr* 129: 299–318.
- Eckert, Penelope 2000. *Linguistic variation as social practice*. Oxford: Blackwell.
- Erdély Judit 2012. *Fatikus beszéd: Megszólítások, köszönések, kapcsolattartó szokások a székellyöldi nyelvhasználatban*. Sepsiszentgyörgy: Anyanyelvapolók Erdélyi Szövetsége.
- Érsok Nikolett Ágnes 2007. *Az internetes kommunikáció műfajai: Különös tekintettel az interaktív magánéleti műfajokra*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE.
- Guszkova Antonyina 1981. *A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések. 106. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hátori Ágnes 2012. „Tudunk mi normális hangnemben is társalogni?”. Stílus, személyesség és egyezkedés az internetes fórumokon folyó társalgásban. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: ELTE. 223–261.
- Hickey, Raymond 2003. The German address system: Binary and scalar at once. In Taavitsainen, Irma – Jucker, Andreas H. (eds.): *Diachronic perspectives on address term systems*. Amsterdam: John Benjamins. 401–425.
- Györffy Szabolcs 1998. A beregszászi diákság köszönésformáiról. *Hatodik Síp*. http://www.c3.hu/~hatodik_sip/98%20lapok/Irasok98/Nyar98/HS98NY-11.htm

- Kiss Jenő 1993. Köszönés- és megszólításformák a rábaközi Mihályiban. *Magyar Nyelvőr* 117: 208–228.
- Kiss Jenő 2003. Ezredfordulás köszönés- és megszólításformák a magyar nyelvközösségben. *Magyar Nyelvjárások* 41: 315–319.
- Kiss Jenő 2007. Zum heutigen Zustand des Duzens und Siezens im Ungarischen. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 52: 215–218.
- Kiss Jenő 2011. Előzetes az Új magyar nyelvjárási atlasz szociolingvisztikai tanulságaiból. *Magyar Nyelvőr* 134: 385–389.
- Kiss Róbert Richard 2003. *Köszönésformák a magyar nyelvben (különös tekintettel az új informatikai távközlési technológiák hatásaira és a diáknyelvre)*. Budapest: ELTE BT, MediaCom.
- Kontra Miklós 1993. Kik köszönnek ma Magyarországon *heló*-val? In Vadon Lehel (szerk.): *Emlékkönyv Ország László tiszteletére*. Eger. 243–251.
- Kontra Miklós 2007. A *heló* térhódítása Budapesten. In Magay Tamás (szerk.): *Félmúlt és közeljövő*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 101–108.
- Koutny Ilona 2004. Hungarian greetings and addressing forms in a cross-cultural approach. *Modern Filológiai Közlemények* 1: 5–20.
- Raffai Éva 1998. A megszólítás változatai Szabadkán és Szegeden. In Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó — nyelvi változás*. Szeged: JGYF Kiadó. 179–188.
- Reményi Andrea Ágnes 1994. Influences and Values: A Sociolinguistic Study in the Hungarian System of Address. *Studies in Applied Linguistics* 1: 85–109.
- Reményi Andrea Ágnes 2000. Nyelvhasználat és hierarchia: munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének diadikus elemzése. *Szociológiai Szemle* 3: 41–59.
- Sándor Anna 1996. Koloni köszönés- és megszólításformák. *Magyar Nyelvőr* 120: 303–318.
- Sólyom Erika 2011. Linguistic Address Systems in Post-1989 Hungarian Urban Discourse. In Steven Tötösy de Zepetnek – Louise O. Vasvári (eds.): *Comparative Hungarian Cultural Studies*. West Lafayette: Purdue University Press. 284–294.
- Szili Katalin 2003. A magázás-tegezés lélektanáról. In Hajdu Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 366–370.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Terestyéni Tamás 1995. Styles of knowledge and greeting habits in Hungarian. *International Journal of the Sociology of Language* 111: 47–55.
- Terestyéni Tamás 2003. Köszönési szokások a rendszerváltáskor. In Kontra (szerk.) 2003: 314–322.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. Kognitív egység és funkcionális változás a magyar nyelv történetében. *Magyar Nyelv* 107: 257–276.
- Veszelszki Ágnes 2017. *Netnyelvészet*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.